

Cartes entre Vicenç Riera Llorca i Domènec Guansé (1966-1975)

MONTSERRAT CORRETGER *Universitat Rovira i Virgili*

Les vint cartes que conté el present epistolari –setze de Vicenç Riera Llorca i quatre de Domènec Guansé– procedeixen del Fons Domènec Guansé de l'Arxiu Nacional de Catalunya.¹ És una correspondència desenvolupada entre el juny de 1966 i l'octubre de 1975. Guansé havia tornat a Catalunya i s'havia establert a Barcelona l'abril de 1963, mentre que Riera no ho féu fins al setembre de 1969, quan, en arribar, s'instal·là a Pineda de Mar. Potser per aquest motiu la darrera carta conservada de les trameses a Guansé des de Mèxic és de l'11 de gener de 1968 i la següent, des de Pineda, està datada més de tres anys després, el 28 d'agost del 1971. El retorn de Riera suposà un parèntesi en la relació epistolar, represa, malgrat la curta distància, entre Pineda i Barcelona, on ambdós escriptors es reunien de tard en tard.

La relació entre Riera i Guansé s'havia iniciat el gener de 1936 a la redacció de *La Rambla*, on Guansé ja treballava des de l'inici de la publicació –el 1930– en temes literaris i culturals, i on Riera començà a exercir de redactor, invitat per Joaquim Ventalló, l'any 1936 per a tractar qüestions socials i laborals. Les trajectòries dels dos escriptors divergiren des de juny de 1938, quan Riera s'incorporà al front i, amb la retirada –des de febrer de 1939–, després de passar per camps de refugiats, arribà a Bordeus, on passà unes setmanes fent la verema, i anà a París, on malvisqué uns mesos abans d'anar a Santo Domingo (1940) i dos anys després a Mèxic. Guansé travessà la ratlla pel Voló i, passant per Perpinyà i Tolosa, seguí les

NOTA. Inscrit en el Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), 2009 SGR 644, del Programa GRQ finançat per l'AGAUR i en el Projecte FFI2011-26027 finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación

1. Fons ANCI-148. Conté quatre unitats d'instal·lació de documentació textual en paper. Sistema d'organització: fons pendent de tractament.

peripècies del grup de Roissy-en-Brie –prop de Benguerel, Oliver, Gasch, Trabal, Murià, Rodoreda, Calders i la resta d’escriptors que el formaven– per acabar, com és ben sabut, a Santiago de Xile, on viatjà amb la colla de Trabal, Oliver i Benguerel i on residí des del 1940. Les distintes destinacions d’exili no separaren Riera i Guansé, que continuaren treballant –amb la mateixa professionalitat i pels mateixos ideals polítics i socials que els havien guiat a Barcelona– en les publicacions d’exili que comandaven. Creuaren col·laboracions en aquestes revistes –*Pont Blau*, dirigida per Riera, i *Germanor*, per Guansé– i coincidiren en d’altres, com *La Nostra Revista* i *Ressorgiment*.

La riquesa dels interessos mutus i compartits mantingué viva l’amistat i l’acció comuna d’aquests dos autors, en l’exili i en el retorn. És aquesta coincidència la que atorga interès a les seves lletres, que se centren en tres aspectes fonamentals que els preocupen: l’acció i els efectes de l’exili sobre els intel·lectuals i els escriptors –i sobre la literatura– i el paper que tenen aquests en la relació amb l’interior; el dubte i l’esforç que representa el nou arrelament personal i professional a Catalunya, en retornar, i la continuïtat de la trajectòria literària –amb la insistència a concursar al premi Sant Jordi, en el cas de Riera; i les diverses argumentacions i explicacions d’aquest darrer sobre el procés d’escriptura de les novel·les pròpies, que Guansé acaba de perfilar amb les seves opinions crítiques.

Les cartes col·laboren a matisar la comprensió de l’exili a partir de les confessions d’aquests dos exiliats actius i compromesos amb la creació literària i amb el pensament politicosocial. Les apreciacions sobre aquest aspecte tenen un interès remarcable, en especial pel que fa al concepte reivindicatiu i a la valoració de la literatura d’exili. Un dels aspectes més rellevants és l’interès per mantenir, en arribar definitivament a Catalunya, una vida professional com a escriptor, explicitat sobretot per part de Riera, que cerca l’assessorament de Guansé, experimentat en aquest sentit i resistent a l’interior –com després ho fou Riera– de la literatura i la crítica catalanes.

Una altra qüestió fonamental recurrent a les lletres –l’autoanàlisi que fa Riera de la seva extensa obra narrativa, sovint aconduït per Guansé– invita a la lectura d’aquesta obra i en reclama un estudi atent dels aspectes literaris, més enllà dels valors documentals que, sens dubte, conté. Si Riera s’esmerçà a documentar i a fer la crònica del període històric comprès entre el 1931 i el 1962 a través de les seves novel·les, ho féu amb les tècniques més afinades i respectuoses amb el lector que trobà, pouades de les seves lectures d’autors francesos i sobretot americans –Sinclair Lewis, John dos Passos i Ernest Hemingway– ja des dels darrers anys vint.

El present epistolari aporta el reconeixement de la voluntat explícita per part de Riera d’aconseguir una expressió convincent i exacta, amb la qual donar testimoni d’aquells anys difícils, sempre a través d’una llengua i d’uns artificis gairebé invisibles a causa de l’austeritat que els modela. Riera fou un pioner en la utilització

de tècniques objectivistes –*Tots tres surten per l'Ozama* es publicà el 1946: fragmentarisme, alternança de veus narratives, simultaneïtat, encreuament d'escenes, entre d'altres. El tractament natural dels recursos i la mestria amb què resol el contínuum documental que confegeixen les seves novel·les, capten avui l'atenció del lector, que hi transita sense solució de continuïtat entre la memòria i la ficció. Aquest aplec de lletres ofereix la comprensió d'alguns dels secrets d'aquesta obra.

Les cartes, escrites majoritàriament a mà per part de Riera i mecanoscrites en el cas de Guansé, s'han transcrit sense canvis.

[1]

Mèxic 12 juny 1966

Benvolgut Guansé: Dies enrera vaig rebre el teu interessant Abans d'ara,² excel·lent pel seu contingut i elegant per la seva presentació. T'agraeixo la tramesa del llibre, però sobretot l'amable dedicatòria i la gentilisa d'esmentar-hi el meu nom. Això ha estat per a mi un estímul en uns moments en què estic acabant una novel·la que potser em decidiré a enviar al Sant Jordi.³

És clar que penso tornar, però ja no aquesta primavera. L'any 62 vaig passar unes setmanes a Barcelona i el viatge va confirmar en mi la decisió de reintegrar-me al meu poble, que és Barcelona, però certes circumstàncies personals m'obliguen a ajornar la tornada per algun temps, encara.

Suposo que tu estàs content. En general els que m'escriuen es mostren satisfets del retorn. Espero veure l'amic Tasis dintre uns dies i que em doni notícies dels amics.⁴

Una abraçada cordial
Vicenç Riera

2. D. GUANSÉ, *Abans d'ara*, Barcelona: Aymà, 1966.

3. Es tracta de *Què vols Xavier?*.

4. Es refereix a la visita que Tasis havia de fer a Mèxic en retornar de Nova York, on havia participat al XXXIV Congrés del PEN Internacional com a delegat oficial del PEN Català amb J. M. Batista i Roca. Vegeu: *Xaloc*, any III, núm. 14, juliol-agost 1966, p. 182-185.

[2]

Mèxic, 5 de desembre del 1966

Estimat Guansé: Hem rebut, avui, la notícia de la mort d'en Tasis, ahir a París. Ací ha produït una veritable consternació. En la visita que va fer-nos pel juny fa [va] fer una gran impressió i el record de la seva estada entre nosaltres és encara molt viva. Volem dedicar-li un número de *Xaloc* i tant en Fabregat com jo hem pensat que la persona més indicada per a escriure un article sobre Tasis ets tu. Pots fer-lo? Aniria amb un o dos més que faria algú d'ací; potser en Fabregat, potser jo. No goso a demanar-lo al Peypoch perquè deu estar a punt d'embarcar cap a Barcelona, per a instal·lar-s'hi, ja.⁵

Et molesto per a una altra cosa encara. Tots els anys, en Tasis ens enviava unes informacions sobre els premis de Santa Llúcia, que signava Blanquerna. Els lectors trobaran a mancar molt aqueixes informacions. A qui em recomanaries que m'adrecés per a demanar-li que ens fes una informació semblant?⁶

Suposo que devies rebre, fa algun temps, unes ratlles en les quals et donava les gràcies per *Abans d'ara*, per l'exemplar que vas enviar-me i per la gentilesa d'esmentar-me entre tanta gent important.

Pel que em diuen els amics i pel que lleigeixo de tant en tant dedueixo que t'has situat ja i que fas la vida més o menys normal que permetin les circumstàncies. *No trigarem gaire a veure'ns*. Preparo la tornada i si la retardo més del que hauria volgut és per qüestions personals que m'han imposat una espera, però no pas perquè em desdiguí del meu propòsit, que ja era ferm el 62, quan vaig passar unes setmanes de visita a Barcelona.⁷

Em plauria molt que poguessis escriure'ns aqueix article sobre en Tasis. Era ell, justament, qui, d'una manera espontània, ens enviava unes emotives cròniques necrològiques quan ens desapareixia una personalitat literària. Ja deus

5. El número de *Xaloc* dedicat a Tasis fou el 17 (gener-febrer 1967). Els articles són: «Rafael Tasis, català exemplar», de D. Guansé (p. 2-6), «Semblança incompleta de Rafael Tasis», d'A. Manent (p. 6-8) i «Si l'exemple de la seva lleialtat...» de V. Riera Llorca (p. 9-11). Ramon Peypoch i Pich (Barcelona, 1898-1984), polític i periodista, s'exilià el 1942 a Mèxic, on fou un dels fundadors de l'Institut Català de Cultura. Tornà a Catalunya el 1974 i no el 1966, com diu la carta. Vegeu: *Diccionari dels Catalans d'Amèrica* (vol. III, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992, p. 279).

6. La primera crònica de la nit de Santa Llúcia apareguda a *Xaloc* després de la mort de Tasis fou signada per A.[vel·lí] A.[rtís]-G.[ener]: núm. 17, gener-febrer 1967, p. 42-44.

7. Possiblement, aquestes raons són les relatives a qüestions professionals. A Mèxic, Riera fou cap del Departament de Premsa i Traduccions de l'ambaixada britànica (1952-1969) i desenvolupà altres feines editorials i literàries. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, edició a cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès, Barcelona: Curial, 1994, p. 65-70, 163-166 i 314-315. Utilitzà l'experiència de la visita de 1962 a *Amb permís de l'enterraments* (Ed. 62, 1970).

recordar que jo solia acompanyar-les, a Pont Blau, d'un retrat literari del teu llibre, que vaig saquejar seguidament en aquestes tristes ocasions.⁸

Records als amics.

T'abraça

Vicenç Riera

8. Alguns dels *Retrats literaris* de Guansé (Mèxic: Catalònia, 1947) que Riera afegí, reelaborats pel seu autor, a les necrologies de Tasis per a *Pont Blau* foren: «Carles Riba», núm. 81, juliol 1959, p. 222-225; «Just Cabot. llengua tallant», núm. 101, març 1961, p. 100-101; «Josep Maria de Sagarra. Hereu escampa dels propis tresors», núm. 106, octubre 1961, p. 280-282.

[3]

Barcelona, 15 desembre 1966

Estimat amic Riera: He rebut la teva carta. Ahir, dimecres, en vaig parlar amb Colomines i em va dir que encarregaria que et fessin la crònica del Ritz i que si no la faria ell mateix.⁹ Jo et faré un article sobre el Tasis. Ja l'hauria d'haver fet sinó que això de la seva desaparició em posa més que trist, de malhumor. Miraré d'e[n]viar-te'l demà.

Sí, vaig rebre les teves ratlles anteriors. Tenia ganes de contestar-les, però sovint em passa que si no contesto a cop calent, després ho negligixo. Ara ja ni cal que m'hi refereixi, ja que, segons dius, prepares la tornada. Ho celebros força. Molts amics d'ací n'estaran contents. I, sobretot, una germana teva a la qual veig alguna vegada.

Encara que pel que em diuen la vida a Barcelona és força més dura que a Mèxic, econòmicament, i que la feina intel·lectual és bastant més malpagada, jo em penso que amb les teves condicions et situaràs aviat. Mira el Calders, el Tísner... Jo simplement vaig fent perquè treballo a casa, i amb calma. Per ara, però, sempre he tingut més feina de la convenient. És clar que això pot fallar.¹⁰

El Tasis, per la seva capacitat de treball, pel caràcter, per estar sempre alerta, per les múltiples relacions, és un home que a mi em sembla que no té substitut. Però a mi em sembla que entre uns i altres podrem ajudar a la feina que feu. Em penso que ja te'n parlarà Colomines, que vaig constatar que hi tenia el major interès.

Bé. Bon Nadal, tanmateix, i que l'any vinent sigui el del retorn definitiu.

Abraçades.

[Domènec Guansé]

9. La crònica del Ritz, on se celebrà la festa de Santa Llúcia el 1966, per a *Xaloc* fou signada per A.[vel·lí] A.[rtís]-G.[ener].

10. Són ben conegudes les feines de Calders a l'editorial Montaner i Simon i d'A. Artís Gener a *Tele-Exprés*, *La Vanguardia* i *Serra d'Or*. Guansé exercí de crític i feu feines d'encàrrec. Vegeu M. CORRETERGER, *Domènec Guansé, crític i novel·lista: entre l'exili i el retorn*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011, p. 258-280.

[4]

Mèxic, 27 d'agost del 1967

Benvolgut amic Guansé: En Fabregat m'ha ensenyat la crítica que li has enviat sobre la segona edició de *Tots tres surten per l'Ozama*.¹¹ T'agraeixo totes les coses amables que en dius i només lamento que la millor crítica que segurament haurà tingut el llibre quedi condemnada a la poca circulació –i encara a fora del país– de *Xaloc*. Destrio, entre tot el que dius, el que assenyaales d'encerts i de falles, i tot ho tindré en compte. Hauria de ser un xic més descriptiu, tens raó. Puc ser-ho sense sortir-me de la concisió que vull, que em plau tant per raons estètiques com temperamentals, no cal pas que t'ho digui.¹²

A la teva crítica plantejges una pregunta que, dius tu, «de *Xaloc* estant, caldria que fos contestada, ampliant la resposta amb una referència a les activitats actuals i als projectes de l'autor». No fotis! Si contesto des de *Xaloc* no mancarà qui trobarà que abuso d'aqueix càrrec d'assessor amb què m'honora l'amic Fabregat.¹³ El lector pot sentir curiositat per un treball publicat i aquesta curiositat ja la satisfàs tu amb la teva crítica; però el lector no m'ha preguntat què faig. Ho preguntes tu i a tu et contesto. (T'agraeixo, tanmateix, la teva bona intenció i la teva murrieria de donar-me peu per a fer-me un xic de propaganda). La meva obra de narrador va quedar truncada per diverses raons. En el període en què va publicar-se *Tots tres...* a Mèxic (des d'uns anys abans a bastants anys després) no vaig tenir uns estímuls immediats perquè no hi havia possibilitat d'editar. L'única possibilitat que es va presentar la vaig aprofitar. Després vaig haver de treballar intensament per tal de poder dur ací la família i sostenir-la i el poc temps que em quedava lliure el vaig dedicar uns anys a *La Nostra Revista*, amb l'Artís, i després a *Pont Blau*.¹⁴ Mai, però, no vaig deixar de pensar que el meu destí

11. D. GUANSÉ, «La segona edició de *Tots tres surten per l'Ozama*», *Xaloc*, núm. 20, juliol-setembre 1967, p. 138-140.

12. En aquesta crítica Guansé afirma que Riera, com a escriptor, és «un producte de l'exili», «del més afinat, més pur i més conscient esperit de revolta que acompanya sempre tot veritable exiliat». I subratlla el tret fonamental de la seva narrativa, el realisme sorgit de l'austeritat estilística i de l'escamoteig del narrador: «la comprensió que l'autor posseeix d'aquell país ens sembla molt completa; segurament exacta. Però no l'explica, no la descriu. Riera Llorca construeix tan sols la bastida d'allò que se'n diu un argument. Es limita a exposar fets isolats, a traçar quadres més aviat breus, dramàtics o pintorescos, però sempre lacònics».

13. Ramon Fabregat, editor de *Xaloc*, féu constar Riera als crèdits de la revista com a «Assessor de Lletres» des del núm. 7 (maig-juny 1965) fins al seu retorn, el 1969.

14. La muller de Riera, Emília Barrionuevo, i la seva filla Diana arribaren a Mèxic des de Barcelona el 1949. Les feines de Riera foren: corrector a la impremta d'A. Artís i Balaguer i traductor per a Ediciones Minerva i altres editorials. Fundà amb Artís i Balaguer les Ediciones Fronda; fou cap de redacció de la revista *Confidencias* (1946-1951), secretari de redacció de *La Nostra Revista* (1946-1951), director de *Pont Blau* (1952-1963) i col·laborador en altres publicacions. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 65-70 i 314-315.

era escriure llibres i anava fent notes que algun dia ordenaria, ampliaria i acabarien convertint-se en llibres: contes o novel·les. Queda, amb això, contestada la teva pregunta de per què va truncar-se la meva obra de narrador. Passem, ara, a l'ampliació de resposta, sobre activitats i projectes, que reclames.

Quan un conjunt de circumstàncies personals han fet que disposés de més temps lliure, he reprès la tasca. M'hi vaig posar al febrer del 1966. Fa un any i mesos. I d'aleshores ençà he escrit tres novel·les i n'he començat una altra que espero enllestir a fi d'any. Quatre novel·les en dos anys és un bon ritme, no? Si no surten destorbs, penso poder sostenir-lo uns anys, no sé quants, mentre tingui la salut d'ara, ací o a Barcelona. Veurem què diuen els editors. No creguis que treballo d'una manera precipitada, improvisant a base de tot el que sobtadament em passa pel cap. Ja t'he dit, tinc moltes notes; i bona memòria, i com que mai no vaig deixar de pensar que havia d'escriure'ls, aquests llibres, gairebé puc dir-te que mentalment els tinc fets. De les tres novel·les que duc escrites des de febrer de l'any passat, la primera, *Què vols Xavier?*, que va quedar classificada a tercer lloc al Sant Jordi darrer, està en mans d'en Joan Oliver, que va demanar-me-la i no diu res. O no li agrada o el procés de tria d'obres a les editorials és més lent del que voldrien els autors. En vaig escriure una altra de la qual no sé què fer-ne. La tercera, *Roda de malcontents*, acabo d'enviar-la al Sant Jordi d'enguany. I la quarta és la que escric ara.¹⁵

Per diverses raons no puc tornar de seguida, ni tan aviat com jo voldria; però ja puc dir que tornaré aviat. No en cosa de dies ni de setmanes, però l'espera ja no és cosa d'anys. Ni tan sols de dos. Que a Barcelona els meus propòsits siguin factibles o no, no depèn de mi. Jo no «he fet l'Amèrica», com no vas fer-la tu –mai no vaig proposar-me de fer-la– i en tornar, he de posar-me a treballar de seguida. En què? No ho sé. En cartes anteriors m'has parlat de moltes possibilitats. Si tu ho dius, és que existeixen, és clar, però a mesura que s'acosta la meva tornada m'agradaria que aqueixes possibilitats es precisessin. L'obra pròpia no donarà per viure, és clar. Les meves possibilitats són, em sembla, a les traduccions, que han estat la meva feina durant gairebé tot l'exili (les faig fàcilment de l'anglès, del francès i de l'italià; aquesta enumeració no és necessàriament el meu ordre de facilitat –que és igual per a les tres llengües– sinó l'ordre del volum de treball fet ací).¹⁶

Records als amics. Cordialment
Vicenç Riera

15. *Què vols Xavier?* obtingué el tercer lloc al premi Sant Jordi de 1966 (Nova Terra, 1974). *Roda de malcontents* fou finalista del premi Sant Jordi el 1967 (Cadí, 1968). La quarta novel·la, en curs, es tracta probablement de *Joc de xocs* (Alfaguara, 1970).

16. Sobre les traduccions: V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 70. En arribar a Catalunya col·laborà a *Serra d'Or* i endegà la redacció i l'edició de la seva obra narrativa.

[5]

Mèxic, 11 de gener del 1968

Benvolgut amic Guansé: En Fabregat m'ha llegit per telèfon uns mots de la teva informació sobre la nit de Santa Llúcia en els quals em cites d'una manera elogiosa. Moltes gràcies. Sobre el llibre que dóna motiu a les teves paraules amables et diré que en Joan Oliver l'ha demanat a la meva germana per tal de veure si és pertinent la seva publicació a la Tot Vent. Suposo que l'original ja deu ser a mans de l'Oliver.¹⁷ Ja he vist que enguany el premi és per a obra publicada. M'agradaria no deixar de competir per al Sant Jordi, ja que els meus dos intents consecutius no són pas descoratjadors, però em cal veure quina editorial que no sigui ni 62 ni Proa estaria disposada a editar-me una novel·la que tinc inèdita i que no ha estat presentada a cap concurs, amb el propòsit de presentar-la per al Sant Jordi 1968.¹⁸ Veurem. El que motiva aquesta carta és el desig d'anunciar-te que aquest any, a més d'un nou intent, per ara problemàtic, de cara al Sant Jordi, penso competir per al premi Joaquim Ruyra [Ruyra]. Aquest és un dels quatre premis que espero tenir un dia o altre.¹⁹ No m'hi he presentat abans perquè em semblava que presentar-me per a dos premis en un mateix any podia perjudicar-me i en part perquè no tenia un bon tema. Ara se me n'ha acudit un i he deixat de banda el meu prejudici contra investir dos premis a la vegada.

Tinc present els teus mots encoratjadors sobre les possibilitats de reintegrar-me a la vida de Barcelona i he rebut carta d'algun amic que em parla de les facilitats que heu trobat tots els que heu tornat, en el ram de les edicions. Concretament em diuen el cas d'algunes persones –entre elles tu– que més aviat no donen l'abast a la feina, la qual cosa confirma el que m'has dit alguna vegada.

Fins aviat. Una abraçada cordial
Vicenç Riera

17. La crònica a *Xaloc* (any V, núm. 22, 15-II-1968, p. 1-5), «El certamen literari de la nit de Santa Llúcia», va signada per Josep Inglada, possible pseudònim de Domènec Guansé. Hi consta la citació elogiosa a què es refereix Riera: «a Barcelona, hom el considera a primer rengle entre els novel·listes actuals». Vegeu també: R. SALADRIGAS, «La gran nit dels premis literaris», *Serra d'Or*, núm. 100, 15-I-1968, p. 50-56.

18. Cap obra de Riera no fou presentada al premi Sant Jordi, que l'any 1968 només acceptà novel·les ja publicades. Vegeu E. X.: «Paraules sobre el darrer ple dels premis», *Serra d'Or*, núm. 112, 15-I-1969, p. 27. La novel·la inèdita a què Riera al·ludeix és *Joc de xocs*.

19. Riera no arribà mai a tenir aquest premi, que el 1968 no es va convocar.

[6]

Barcelona, 5 de febrer 1968

Estimat amic Riera: No he contestat abans la teva carta perquè he passat una llarga temporada d'humor negre, en el qual, però, no tenen res a veure els problemes literaris i pecuniaris que et preocupen. Podia en canvi influir en la manera de considerar-los. Bé, anem al gra.

No, no hi veig cap mena d'incompatibilitat a tirar a dos premis. Els jurats són molt autònoms i no s'interfereixen els uns als altres. A més faràs molt bé de tirar al Ruyra. Tens moltes proba[bi]litats de guanyar-lo, encara que augmentés la competència dels anys anteriors. Ara, el que cal que tinguis en compte és això: que la novel·la ha de ser dinàmica, suggestiva, sense problemes morals, metafísics i sexuals. En condicions així, peix al cove. Jo enguany segurament no seré del jurat, i ho lamentaré si comença a haver aportacions com la que tu pots fer. Altrament, encara que no obtinguessis el Premi, una novel·la breu, de les condicions susdites, em penso que l'editorial Estela²⁰ te la publicaria en la seva col·lecció El Nus.

Publicar novel·les normals avui a Barcelona em sembla molt més difícil que guanyar un premi. I si per començar cal excloure la Proa (que marxa a Poc Vent) i la 62 (poc assequible, em penso) no sé pas com aconseguiràs de publicar la teva. En quines relacions estàs amb Joan Sales, amo de El Club dels Novel·listes? Suposo que també cal excloure'l, no?²¹ Bé, hi ha la Selecta, però... En parlaré amb el Tebé²² que n'és el Secretari, a veure què em diu. La meva gestió encara que dongués resultats negatius no t'ha de privar d'insistir per altres conductes en la mateixa editorial. A un amic li vaig demanar informes de quines possibilitats hi hauria a La Nauta; em va dir que m'ho miraria, però no m'ha dit res encara.

Sí, jo crec que hauries de fer les maletes i venir-te'n a Barcelona. I com menys t'hi pensis, millor. Ara, això és un consell purament líric, inspirat en els millors desitjos. I em penso que sí, que aquí, amb les teves condicions i aptituds podràs defensar-te. Cal que tinguis, però, present que les condicions de treball intel·lectual a Barcelona són, pel que jo tinc entès, molt més dures que a Mèxic. Allò de l'avara povertà no és simplement una frase, sinó una realitat dantesca. No crec pas que es

20. Guansé, procliu a les distraccions, vol dir Editorial Laia.

21. Guansé es refereix a la manca de sintonia entre Sales i alguns exiliats, com Oliver i Benguerel. Vegeu: L. BUSQUETS, *Xavier Benguerel / Joan Oliver: Epistolari*, Barcelona: Proa, 1999, p. 204, 291-292, 562. Riera, malgrat ser cofundador dels *Quaderns d'exili* (1943-47), dirigits per Sales, i la relació correcta que mantingué amb ell, al·ludeix a l'animositat d'aquest envers *La Nostra Revista* (1946-1954) a V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 116.

22. Vegeu: A. MANENT, «Tomàs Tebé i el temps de la "Selecta"», dins *Solc de les hores. Retrats d'escriptors i de polítics*, Barcelona: Destino, 1988, p. 143-145.

pugui parlar de les facilitats que *hem* trobat, així, d'una manera general. Certament, ningú no ha tirat a ningú la porta pels nassos. Però tot s'ha resolt segons la sort, les condicions i les relacions personals de cadascú. Jo no crec, per exemple, que tu puguis arribar a Barcelona i posar-te a fer d'escriptor català vivint del producte de les teves obres literàries. El meu exemple no compta perquè jo no he de mantenir a ningú i perquè si bé és cert que fins ara he tingut més feina de la que he volgut –exclusivament en català– mai no sé què faré demà. El Calders, que està molt content, treballa vuit hores diàries a una editorial castellana (crec que la mateixa que ja treballava a Mèxic). Vidal i Soler o Soler i Vidal –no recordo– treballa igualment en la mateixa editorial. El Tísner va tenir la sort que tot just arribà es fundà *Telestel* i que el director n'és el seu cosí Semprònio, i allí s'està en una bona situació. Tanmateix, després dels dos primers llibrets que publicà, no ha publicat res més. El Russinyol treballa al mateix lloc de corrector. (Em penso que un bon corrector –no sé què tal és ell– sempre trobaria feina). Ferran de Pol viu a Arenys i em penso que fa d'advocat, però tot i que de tant en tant publiqui una novel·la, un conte o alguna traducció no viu pas de les lletres. Joan Sales es dedica a el Club dels Novel·listes, i suposo que deu fer també alguna cosa en alguna altra editorial castellana; però no publica mai res. I no se m'acut ningú més. Parlava del teu cas amb l'Oliver i em deia que va ser una llàstima que no t'haguessis quedat la primera vegada que vas venir; que aleshores era més fàcil de trobar llocs bons que avui. Crec que té una mica de raó, però cal tenir present que ell troba molt divertit això de fer pessimisme i d'anunciar catàstrofes: és un profeta. Dic tot això perquè no et facis il·lusions indegudes. Ací, ningú que es dedica a aquestes tasques lliga els gossos amb llançonisses, però per ara –per ara, dic, car tot això és molt artificial i enganxat amb agulles– ningú no està parat.

Altrament tot és una mica paradoxal. Minva, sembla, l'activitat i potència editorial, i en canvi proliferen els premis. T'adjunto un retall de premsa perquè ho vegis.²³ Llàstima que com que jo rarament llegeixo els diaris de Barcelona no et pugui enviar les bases dels concursos.

Tal és el panorama. A mi em sembla que el que tu hauries de fer és venir, sense cremar les naus. Perquè també podria succeir que no et plagués el panorama moral. No és igual venir per passar-hi uns dies, que per quedar-s'hi. En el primer cas, tot són flors i violes (no sé pas què deuen ser les violes). Després indefectiblement t'adones que estàs més sol del que t'imaginaves. Hi ha gent que només es troba en dies de banquet. N'hi ha que només es troben als enterros. És qüestió de gustos. En fi, tu mateix. Tot esperant-te, una bona abraçada,

[Domènec Guansé]

23. El retall no es conserva.

[7]

Pineda, 28 d'agost del 1971

Benvolgut Guansé: Vaig rebre la teva carta del dia 15.²⁴ No t'he contestat abans perquè no tinc la teva adreça a Vila[-]seca i he suposat que no tornaries a Barcelona fins a fi de mes. Després d'exposar-me la impressió –molt falaguera per a mi– que t'han produït les meves novel·les em preguntes si «descarriles gaire». Quant a interpretació dels meus propòsits i de la meva manera de muntar les històries, gens, no descarriles. Efectivament, les meves novel·les, encara que cadascuna tindrà unitat en si mateixa i podrà anar sola, serà part d'un conjunt. Tu i el Josep Faulí sou els que se n'han adonat –o almenys els únics que ho heu dit.²⁵ El meu pla és escriure una sèrie de novel·les en què es reflecteixi la vida del país des del 1931 a través de la vida d'uns quants personatges d'un nivell modest però no miserable. Empleats d'oficina, obrers, artistes, petits comerciants i industrials... És a dir, que situo l'acció en ambients que em són familiars. Els tipus són gent que he conegut o me'ls invento fent-los versemblants en l'ambient en què els situo; els fets són autèntics o me'ls invento amb les mateixes condicions que els personatges.²⁶

No m'agrada l'actitud de l'autor omniscient davant el lector que no sap res dels personatges més que el que l'autor vulgui dir-li, com exigeix la convenció més en ús: l'autor sap tot el passat i el futur dels personatges i sap el que pensen... Recorro a una altra convenció que em satisfà més i que em sembla que tracta millor el lector: m'imagino que entro a cada escena amb el lector i no dic més que el que veuríem i sentiríem els dos si de debò entréssim junts. A mesura que avança la narració el lector ja sap dels personatges tot el que s'ha dit en les escenes anteriors i ja puc donar per sabudes moltes coses sobre el caràcter, les idees i la situació de cada personatge. Ara bé, això –me'n vaig adonar de seguida– m'imposa unes

24. Carta no conservada.

25. Guansé al·ludeix a la «unitat de concepció i de propòsits» de les obres de Riera anteriors a 1969 a «Els homes i els fets», *Xaloc*, núm. 28, gener-febrer 1969, p. 12. J. Faulí insisteix en el concepte de «retaula» a «Riera Llorca, narrador de trenta anys de vida catalana difícil», *Serra d'Or*, núm. 527, novembre 2003, p. 21-22.

26. Són personatges i ambients recurrents que confegeixen un quadre social entre 1931 i 1962 a Barcelona i a Mèxic. Riera els defineix a «La novela y el cuento», dins V. RIERA LLORCA; A. MANENT, «Literatura catalana en el exilio», dins *El exilio español de 1939*, vol. VI, J. L. ABELLÁN (dir.), Madrid: Taurus, 1978, p. 184. Joan Fuster descriu el món humà de *Roda de malcontents* a *Literatura catalana contemporània*, Barcelona: Curial, 1971, p. 385. Riera exposà el seu projecte narratiu a l'entrevista que el 1971 li feu Robert SALADRIGAS («Al pie de las letras. Monólogo con Vicenç Riera Llorca», *Destino* núm. 1775, 9-X-1971, p. 46-47). Tant Fuster com Guansé posaren en relleu el valor existencial de les obres de Riera: J. F. [USTER], «Riera Llorca, home entre dos continents», dins DIVERSOS AUTORS, «Dues novel·les de Riera Llorca», *Xaloc*, any VIII, núm. 41, març-abril 1971, p. 38-39 i D. GUANSÉ, «Els homes i els fets», *Xaloc*, p. 13.

limitacions que m'entrebanquen. Per això em vaig inventar la intervenció d'un dels personatges –no necessàriament el més important (excepte en el cas del Miquel Jonquer, d'*Amb permís de l'enterramorts*, perquè aquest llibre és diferent dels altres)– que pel fet de conèixer alguns dels altres en coneix la vida i pot donar-ne detalls al lector, ficant cullerada en primera persona; els personatges saben de si mateixos i dels seus companys d'història el que no sap l'autor si aquest –com és el meu cas– no és un autor omniscient, que ho sap tot i ho va contant de mica en mica.²⁷

Em sembla ben observat això de la sèrie de gravats que vénen a ser les meves novel·les. Efectivament, passo bruscament d'una escena a l'altra, d'una manera deliberada. Brusquement, però no desordenadament. Hi ha sempre un ordre cronològic. Si cal dir alguna cosa retrospectiva, ho encarrego al personatge que intervé en primera persona. O potser salta en algun diàleg. No et prenguis això massa al peu de la lletra. És la meva intenció i em sembla que els resultats –quant a tècnica expositiva– s'ajusten bastant a la intenció, però si hi ha alguna falla, dispensa'm. Algú m'ha dit no sé què de tècnica cinematogràfica. Potser sí. No vaig proposar-m'ho, però veig que potser ho és.

Sí, vigilo que el lector no hagi d'ensopegar amb frases enrevessades ni amb mots extravagants. A vegades uso alguna paraula insòlita –no gaire sovint– però són paraules senzilles.²⁸

Quan vaig escriure *Amb permís...* –del juny a l'agost del 1968– el Xavier Benguerel no havia publicat les seves memòries, ni a Tele/estel ni en llibre, de manera que la coincidència en la descripció del Puig i Ferrerter que tu hi trobes és casual.²⁹ És cert, només uso els adjectius que considero necessaris.

Coneixes *Joc de xocs*? Digues-me si no el tens i te l'enviaré. Què saps del Sant Jordi? Estic acabant una novel·la que hi vull presentar –d'ambient de Barcelona, d'abans de la guerra–, però no he vist enlloc una convocatòria.³⁰ He escrit al Tomàs Tebé preguntant-li-ho, però no m'ha contes[t]at. Deu estar de vacances. Aquell llibre d'intervius i biografies per al qual et vaig demanar unes quartilles havia de sortir pel setembre a la Selecta, però com que no m'han enviat proves suposo que el

27. Una explicació anàloga apareix a R. SALADRIGAS, «Al pie de las letras. Monólogo con Vicenç Riera Llorca», p. 47.

28. Algunes paraules relativament insòlites, però senzilles: verba, tomany, taboll, malanat: *Oh, mala bèstia!*, p. 22, 67, 93, 179; benanaça, testavirat, tascar, briva: *Canvi de via* (Galba, 1976), p. 16, 19, 30, 48); ciar, esgalabrar, pilloc, estesall, tranuitador: *Plou sobre mullat* (Galba, 1979), p. 111, 178, 217, 226, 230; tranc (tarannà): *Tornar o no tornar* (Laia, 1987), p. 190.

29. La caracterització de Puig i Ferrerter sota el nom de Coma i Flequer apareix a *Amb permís de l'enterramorts* (Ed. 62, 1970, p. 91-96, 115-118, 168-170). Coincideix amb la presentació que en fa Benguerel al capítol 43, «Dramàtica entrevista amb en Joan Puig i Ferrerter a París», de les *Memòries 1905-1940* (Madrid-Barcelona: Alfaguara, 1971, p. 333-343).

30. *Fes memòria, Bel* (Selecta, 1972).

més calent és a l'aigüera. Es titula *Nou obstinats*. A *Xaloc* s'ha publicat un fragment del teu capítol.³¹

Afectuosament
Vicenç Riera

31. V. RIERA LLORCA, «Domènec Guansé, un obstinat», *Xaloc*, any VIII, núm. 43, juliol-agost 1971, p. 104-107.

[8]

Pineda, 27 d'octubre del 1971

Benvolgut amic Guansé: Vaig rebre la teva carta de Salou. Quant al Sant Jordi, ja vaig veure la convocatòria als diaris i el dilluns 18 d'aquest mes hi vaig presentar una novel·la *Fes memòria, Bel*. Et vaig preguntar què en sabies, perquè passava més temps de l'habitual sense que es publicués la convocatòria i pensava que potser es desistia de convocar el premi. No, tot va endavant normalment. Sé que avui ja hi haurà nous competidors, entre ells la Núria Mínguez, la Beatriu Civera, la Teresa Pàmies. I sé que s'hi presentarà el Vidal Alcover.

Escric a l'Alfaguara perquè t'enviï *Joc de xocs*. Quant a l'entrevista publicada a *Destino*, no tinc res a objectar al que l'amic Saladrigas diu de mi. Ara, als mots que m'atribueix, potser sí, no públicament, però sí en aquest diàleg amb tu, perquè hi ha un error quan parlo del convencionalisme dels autors omniscients. Em fa dir que aquest convencionalisme «tan estúpid, ha malbaratat una gran part de la novel·lística mundial». No fotem! Ni em sembla estúpid ni crec que hagi malbaratat res. Excepte en les obres en primera persona, la convenció ha estat usada i acceptada universalment. Jo només vaig dir que *a mi* no m'agrada per al *meu ús*. Ara, si llegeixo Dostoievski o Flaubert, per exemple, ja em va bé que ho sàpiguen tot dels seus personatges: el passat i el present i el que pensen i el que els passarà... És a dir: més que ells saben de si mateixos. Crec convenient fer-te aquest aclariment a tu perquè em dius que tinc «un concepte força personal del que, segons jo, ha de ser la novel·la». La novel·la que jo escric, et preciso. No tinc res a dir que altres usin altres tècniques; que pot agradar-me veure usades per altres.³²

El fragment que has llegit de l'obstinat Guansé és una quarta part del que se'n diu al llibre, que ve a ser –llevat d'alguna cosa que hi he afegit– el que tu em deies en les teves quartilles, perquè vaig pensar que si tu ho deies tan ben dit, ¿per què ho havia d'espatllar jo dient-ho d'una altra manera? Sembla que el llibre sortirà pel desembre.³³

Afectuosament
Vicenç Riera

32. Els mots que li atribueix Saladrigas: «no me gusta ser de los autores que usan y abusan del convencionalismo, que todo lo penetran y lo “saben” todo, esa convencionalidad tan enorme y en el fondo tan estúpida, que ha malbaratado una gran parte de la novelística universal» (R. SALADRIGAS, «Al pie de las letras. Monólogo con Vicenç Riera Llorca», p. 47).

33. Es refereix a un fragment de *9 obstinats*.

[9]

Pineda, 13 de desembre 1971

Estimat Guansé: Acabo de rebre la teva nota unes hores abans de l'assenyalada per al veredict. T'agraieixo l'atenció, però he de dir-te que en aquella nota no hi vaig veure sinó les ganes del Faulí de crear un xic de «suspense» al volt del premi, del qual, fins ara, s'ha parlat menys que cap any.³⁴ T'escric abans de donar-se el premi i quan ja no és possible que rebis aquesta nota abans de donar-lo. Demà al matí llegiré el resultat al diari. Entenc que els cinc autors que anomenes són els de la teva preferència –en el cas concret d'aquest Sant Jordi– cadascun per raons diferents i potser no necessàriament en l'ordre que els poses, excepte quant a Carbó, puix que dius: «Carbó queda en cinquè lloc». Bé, veurem què passa.³⁵

És que no has rebut *Joc de xocs*? Fa dies que vaig escriure a l'amic Llatjós perquè te l'enviés. Segons una carta del Tebé, de fa dues o tres setmanes, *Nou obstinats* està imprès i pendent del relligat. (Potser també pendent del que decidíu aquest vespre per distribuir el llibre amb una faixa).

T'agraieixo l'atenció que hagi posat a llegir el meu original.

Afectuosament
Vicenç Riera

Bé, no vaig dur a correus aquesta carta ahir, i te l'envio quan ja he vist el resultat a «La Vanguardia».³⁶ Moltes gràcies una vegada més.

T'agrairia que m'enviessis la votació detallada. (No et demano qui va votar a qui, perquè potser fóra indiscret. El que et demano és quants vots va tenir *cada un dels competidors a cada votació*).³⁷

La novel·la de la Pàmies havia estat presentada a un altre Sant Jordi. T'ho dic ara, quan ja no pot influir en la teva actitud. Aquesta noia –bé, té més de

34. S/s [J. FAULÍ], «Festa de la nit de Santa Llúcia». Concesión de los premios «Sant Jordi», «Víctor Català» y «Folch i Torres» *Diario de Barcelona*, 12-XII-1971, p. 23. La nota detalla l'acte per a fer-ne ressò.

35. El premi fou per a *Fes memòria*, *Bel*. La novel·la finalista fou *Cròniques de la molt anomenada ciutat de Montcarrà*, de M. A. Oliver. La resta de novel·les votades: *Dona de pres*, de T. Pàmies, *De mica en mica s'omple la pica*, de J. Fuster, *El borinot*, de J. Carbó, *Hem matat un poeta*, d'E. Albert, *Vells i novells*, de B. Civera, *Gènesi*, de R. Gomis, *El món és una mentida*, de N. Mínguez i *Visca la Revolució*, de J. Vidal Alcover.

36. S/s, «Concesión de los premios de la “Festa literària de la Nit de Santa Llúcia”», *La Vanguardia Española*, 14-XII-1971, p. 31.

37. Les cinc votacions del premi Sant Jordi a G.-J. GRAELLS, «La nova nit de Santa Llúcia», *Serra d'Or*, núm. 148, 15-I-1972, p. 20.

cinquanta anys, però la recordo de quan en tenia vint– s'ha presentat diverses vegades amb el nom de Teresa P. Bertran. Suposo que donant voltes, sempre, al mateix text. Em sorprèn la baixa votació del Vidal Alcover.

Afectuosament
Vicenç Riera

[10]

Pineda, 28 III 1972

Estimat Guansé: Fa temps, massa temps, que et dec resposta a la teva molt amable carta del 7 de gener, en la qual em proposaves de veure'ns per celebrar la sortida de *Nou obstinats*. Aquest matí t'he deixat un exemplar signat de *Fes memòria, Bel*, a la Catalònia. S'imposa una celebració doble, doncs; amb doble motiu, vull dir. Veuré com em combino la feina per venir a Barcelona, passada la setmana santa, expressament per trobar-nos. No he vist fins avui el *Tot secret* del Brusi –del dia 22– en el qual es diu que et va molestar la meva al·lusió a certa animositat –ara veig que no ha existit mai, segons diu el tal *Tot secret*– entre en Gasch i tu.³⁸ Em dol molt que t'hagis molestat i em sabia greu també que s'hagués molestat l'amic Gasch. L'anècdota em semblava divertida i no vaig creure que al cap de tants anys pogués molestar cap dels protagonistes.³⁹ Jo la donava per certa perquè me l'havien contada diverses persones, sense cap animositat ni per a tu ni per en Gasch, però sempre amb simpatia per a tu. Per altra banda, a les memòries d'en Benguerel hi ha també alguna al·lusió a aquesta animositat inventada, amb altres anècdotes, la qual cosa va fer-me suposar que la història de la llavor de puça havia de ser certa.⁴⁰ No crec que la cosa tingui gaire importància, però si tu penses que la té, et prego que acceptis les meves excuses i que em diguis si cal fer algun aclariment. Escriure a l'amic Gasch, per exemple? El que tu vulguis, però no estiguis enfadat amb mi. Ara, que, pensant-hi bé, crec que no deus estar-ho gaire, d'enfadat, perquè en escriure aqueixa carta que no t'havia contestat, ja havies llegit *Nou obstinats* i no te'n queixes pas: la teva carta és molt cordial i alegre. I encara que la història de la llavor de puça fos inventada, què et diré?, és tan divertida i innocent que no em sembla ofensiva per a ningú. En Pedrolo em va escriure textual, que s'havia fet «un tip de riure» amb les teves anècdotes.

Fins aviat. Cordialment
Vicenç Riera

38. S/s, «Tot secret», *Diario de Barcelona*, 22-III-1972, p. 18.

39. Vegeu V. RIERA LLORCA, *9 obstinats*, p. 50. L'anècdota es basa en una suposada broma de Guansé: tant ell com Gasch consumien llavor de puça; per molestar-lo, Guansé en va acaparar les existències.

40. Les anècdotes sorgides d'aquesta «animositat» són breus al·lusions a la convivència de Gasch i Guansé. Vegeu: X. BENGUEREL, *Memòries 1905-1940*, p. 329-330.

[11]

Pineda, 23 maig 1972

Benvolgut Guansé: Vaig rebre la teva Història de Barcelona, que en Joan Oliver va dur-me personalment.⁴¹ Te'n dono les gràcies i et felicito. Quan la història s'escriu amb tanta amenitat resulta còmode per al lector fer-se un xic més savi. És curiós que tan sovint coincideixis amb els Soldevila. Amb Ferran, per les confusions dels retrats –no sols en el cas ben conegut de la Publicitat;⁴² en veure la portada dels *Nou obstinats* algú m'ha dit: «Ah, en Ferran Soldevila»–; amb Carles ara en les vostres històries per a la mateixa col·lecció i fa anys en ocasió de la teva traducció del *Diccionari filosòfic* de Voltaire.⁴³ Recordo que algú va trobar pecaminós el tal Diccionari i tu vas contestar que si et condemnaves ho feies amb bona companyia, perquè Carles Soldevila havia traduït, què?⁴⁴ No me'n recordo què. Això passava fa quaranta-dos anys. Tu creus, de debò, que fa tant de temps que som vius?

Afectuosament
Vicenç Riera

41. D. GUANSÉ, *Història de Barcelona il·lustrada*, Barcelona: Proa-Aymà S.A. Editora («Els Llibres Blancs»), 1972.

42. Riera rememora aquesta confusió a *El meu pas pel temps (1903-1939)* (p. 118-119), on fa referència a la carta present i a la resposta de Guansé –perduda– del 6-IX-1972.

43. VOLTAIRE, *Diccionari filosòfic*, traducció de D. Guansé amb un pròleg de G. Alomar, Barcelona: Antoni López Llibreter («Col·lecció d'Obres Selectes», VIII), 1930.

44. Es tracta de la traducció que féu C. Soldevila de VOLTAIRE, *Càndid o l'optimisme*. Barcelona: Catalònia («Biblioteca Univers», núm. 1), 1928.

[12]

Pineda, 7 juliol 1972

Benvolgut amic Guansé: Amb Víctor Alba i Manuel de Pedrolo –companys teus d’obstinació– preparem una antologia de la literatura catalana actual. Hi vas –si no hi tens inconvenient– entre els assagistes, amb quatre o cinc pàgines. T’agrairia que em diguessis quins fragments, de la teva obra de crític, et semblen més adients per a representar-te en aqueixa antologia (m’oblidava de dir-te que serà publicada, en anglès, als Estats Units); i que renunciïs als drets d’autor que poguessin correspondre’t –que no seria pas res que valgui la pena– perquè els diners de què disposem tot just cobriran la retribució dels traductors i d’una secretària. No cal que et digui que Víctor Alba, Pedrolo i jo fem aquest treball desinteressadament.⁴⁵

Escriu aviat.

Vicenç Riera

45. L’antologia s’encarregà en el moment de la represa clandestina del PEN Club català, amb Joan Oliver com a president des de 1973. Vegeu: «80 anys d’història ampliat»: <http://www.pencatala.cat/pen-catala/80-anys-dhistoria-ampliat> [consulta del 4-I-2012]). Segons Carme Arenas, presidenta del PEN Club català, no n’existeix cap rastre (informació del 24-I-2012).

46. V. RIERA LLORCA; A. MANENT, «Literatura catalana en el exilio», dins *El exilio español de 1939*, vol. VI, p. 159-215.

[13]

Pineda de Mar, 16 d'abril del 1973

Benvolgut Guansé: De Madrid em demanen que escrigui un capítol sobre la literatura catalana a l'exili per a una *Historia de la emigración de 1936-1939*.⁴⁶ T'agrairia que em facilitessis tota la informació que et sigui possible sobre la teva obra personal a l'exili. Sí, ja sé que em vas explicar moltes coses per als «obstinats», però si la modèstia t'hagués fet callar alguna cosa, explica-me-la ara. Es tracta de fer un paper bastant extens –unes setanta holandeses– i t'agrairia també que em donessis detalls de l'obra d'altres amics, com Francesc Trabal i Joan Oliver –d'en Trabal perquè ja és mort i algú ha de parlar-me d'ell, del que va fer, i si tinguessis a mà retalls de periòdics o altres textos, si me'ls deixes te'ls tornaria un cop vistos, i de l'Oliver, perquè sembla que es mostra molt reaci a contestar aquesta mena de consultes. Per a l'antologia que fem amb Pedrolo i Víctor Alba per al PEN Club de Nova York, en Pedrolo, que va quedar encarregat de l'Oliver, no ha aconseguit encara que li digui quin treball seu prefereix que vagi a la dita antologia. Bé, qualsevol cosa que em diguis –com més detallada possible millor– sobre els llibres que vas editar a Xile, millor. De *Germanor* tinc bastanta informació, però potser fóra bo que me'n fessis una síntesi amb uns detalls precisos, si pots: dates en les quals us en vas fer càrrec els refugi[a]ts, el teu període, el de Xicota i el de l'Oliver. Ara bé, si creus que de *Germanor* és suficient i exacta la informació de la Història de la Premsa Catalana d'en Tasis, no cal que em diguis res. Usaré el que en diu aquesta obra. El que m'interessa sobre tot són els llibres editats a Xile i especialment els teus. Si tens retalls de diaris, d'informació i de crítica que em poguessis deixar veure, te'ls tornaria un cop vistos.⁴⁷

Cordialment
Vicenç Riera

47. El Fons Guansé (ANC) conserva el mecanoscrit de 12 fulls (amb coberta manuscrita per Guansé i sense signar) «Els intel·lectuals exiliats a Xile. Publicacions editades a Xile» on es fa una revisió detallada de la producció literària i les activitats dels escriptors exiliats en aquest país. Respon al document comentat a la carta.

[14]

Barcelona 28 abril 1973

Benvolgut amic Riera Llorca: Vaig rebre la teva carta referent a la Història de l'Emigració 1936-1939. ¡Bona idea! He parlat amb l'Oliver i el Benguerel i he quedat amb l'un i l'altre, per separat, que et faria una explicació de conjunt sobre Xile. En acabar aquesta carta, que serà breu, m'hi posaré. De papers no n'he conservat gaires. Una col·lecció de Germanor enquadrada que em quedà a Xile la vaig fer enviar a l'Aramon.⁴⁸ El que en diu Tasis és gairebé exacte. Segurament el vaig informar jo mateix. S'hi pot fer algun retoc que ho adorni; donar alguna explicació del contingut. Espero que la memòria no em traeixi. Altrament qualsevol dubte el consultaré a l'Oliver o al Benguerel. A l'Oliver no em vaig recordar de recordar-li el vostre encàrrec: teu i del Pedrolo; com que l'haig de veure per altres qüestions ja n'hi faré memòria un altre dia. Fa una temporada que la salut li flaqueja.

Una qüestió em permeto fer-te present pel que afecta a la part corresponent de la literatura de la «Historia de la emigración». Hi ha estimats amics meus (no em refereixo a l'Oliver ni al Benguerel) que tenen la idea que la literatura de l'exili només la constitueixen els papers editats fora de Catalunya. És una opinió perfectament defensable i que realitzada en forma sistemàtica i exhauridora pot resultar molt útil. Però no dóna una idea clara i total de l'extensió, de la importància i de la influència que l'exili ha tingut en la literatura tant catalana com castellana.

Per a mi és literatura de l'exili tot el que hem escrit i fins només pensat els exiliats en funcions de tals, tant si els textos s'han publicat a l'interior com a l'exterior. En realitat si els publicaven a l'exterior era pensant que algun dia els publicariem o els faríem conèixer a l'interior. I si no tots els textos, almenys aquells que ens semblaven més perdurables. Si no s'accepta el criteri que insinuo resultarà que molts exiliats importants no hauran escrit res a l'exili. Exemples al vol: Rodoreda, Ferran de Pol, Odó Hurtado, C. A. Jordana, Joan Sales i fins i tot tu mateix.⁴⁹

Encara que potser ja t'ho haurà dit Benguerel, per qualsevol dubte que puguis tenir sobre obres publicades o no a l'exili segurament te'l podrà resoldre Albert Manent. Ho té tot ben arreplegat. Adreça: Crayvinckel 24, B 6, telf. 247. 60. 69.

Espero que d'ací a tres o quatre dies tornaràs a tenir notícies meves.

Afectuosament, [Domènec Guansé]

48. Es tracta de la col·lecció de *Germanor* conservada a la Biblioteca Nacional de Catalunya.

49. Aquesta carta assenta les bases del concepte de literatura catalana d'exili segons Guansé. Manifestà també aquesta posició a l'article «Novel·listes catalans de la generació de l'exili», *Oriflama. Revista de la joventut*, núm. 118, abril 1972, p. 22. Al Fons Guansé es conserven dos mecanoscrits d'aquest article amb el títol «Novel·les i novel·listes de l'exili». Una de les còpies permet reconstruir-ne el final del primer paràgraf, mutilat per un error d'impressió.

[15]

Pineda de Mar, 4 de maig del 1973

Benvolgut amic Guansé: He rebut la teva carta del 28 d'abril. Moltes gràcies pel teu interès i espero amb impaciència aqueixa informació que gentilmente et disposes a facilitar-me. Faig la feina amb la col·laboració de l'Albert Manent. Ja sabia que té molt de material per a un llibre sobre el tema⁵⁰ i en rebre l'encàrrec de Madrid la meva primera reacció va ser de passar-li el paquet; però em van fer veure que fins a on fos possible volien signatures d'exiliats o ex. Com que sóc incapaç de comentar res de poesia vaig proposar que en Manent fes la part de poesia i jo la prosa. Tant els editors com l'amic Manent hi van estar d'acord. Encara més: en Manent es va oferir a redactar la part de l'assaig literari, a més de la referent a la poesia; jo faré la que correspon a narració, memòries, història, viatges, etc. i abans d'enviar-ho als editors li passaré la meva feina perquè hi doni una ullada.⁵¹

La teva idea sobre el que és la literatura d'exili és la mateixa que en tinc jo i ja estic d'acord amb els editors: 1) literatura editada a l'estranger a partir de 1939, sigui el que sigui el tema i qualsevol que sigui la data de ser escrita; 2) literatura pensada, escrita i editada a l'exili; 3) l'escrita a fora i editada després a l'interior i, a més, la que jo pensava que podria motivar reserves: 4) la que té com a tema l'exili però ha estat escrita i editada –fixa't, no sols editada, sinó escrita, com és el cas d'algun llibre de Ferran de Pol– després a l'interior. El Ferran té datats a Arenys els llibres sobre l'exili.

Tinc ja un munt de fitxes a base de *La Nostra Revista* i *Pont Blau*. Resulta sorprenent que de *Quaderns d'Exili* i de *Lletres* no n'he tret pràcticament cap informació.⁵² Si cal, ja parlaré amb l'Aramon per consultar Germanor. De les coses de França m'informarà, espero, el Jordi Arquer.⁵³

Agraït, et saluda afectuosament.

Vicenç Riera

50. Albert MANENT, *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona, Curial, 1976.

51. V. RIERA LLORCA; A. MANENT, «Literatura catalana en el exilio», dins *El exilio español de 1939*, vol. VI. La part de Riera (p. 159-192) abasta els epígrafs «Asentamiento», «Publicaciones periódicas» i «La novela y el cuento». La corresponent a A. Manent (p. 193-215) tracta «La poesia», «El ensayo», «Reediciones y misceláneas» i «Historia, biografía y viajes».

52. És evident la sintonia de Riera Llorca amb les revistes –*La Nostra Revista*, *Pont Blau*– amb què estigué compromès enfront de les altres que cita –*Quaderns de l'exili*, *Lletres*–, tot i que en fou col·laborador. Hi ha diferències notables entre l'acció normalitzadora de *Pont Blau* o *La Nostra Revista* i l'actitud més obertament combativa, de *Quaderns d'exili* –en el grup fundador de la qual figura Riera Llorca– o més limitada a l'activitat literària –gairebé en l'oblit de la situació d'exili– en el cas de *Lletres*.

53. Jordi Arquer (Bellcaire d'Urgell 1906-Perpinyà 1981), fundador del Bloc Obrer i Camperol (BOC) i membre del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), s'exilià a Mèxic el 1939, i el 1945, a França. Riera Llorca en rememora un discurs a *El meu pas pel temps (1903-1939)*, p. 153.

[16]

Pineda de Mar, 12 de maig del 1973

Benvolgut Guansé: He rebut la teva carta del 10 amb la informació sobre els escriptors catalans a Xile. És exactament el que em calia i més del que jo hauria gosat demanar-te. La col·laboració de l'amic Manent es limita a la poesia i a l'assaig literari. Per a la resta em proposo de documentar-me personalment i no saquejar el que ell tingui preparat per al seu llibre.⁵⁴ A tot estirar, un cop enllestit el meu treball li demanaré que hi doni una ullada per veure si he badat gaire. El llibre tindrà uns capítols sobre cinema, teatre, filosofia, arts plàstiques i altres temes, que, per tant, no tractaré al meu capítol.⁵⁵ No obstant això, crec que la teva informació –la que contenen els fulls que m'has enviat– pot ser valuosa per als qui hagin d'ocupar-se'n i ja en parlaré al director de l'obra.

Crec que amb l'ajut dels amics faré un bon arrellec. És possible que em quedi alguna llacuna, però quedarà compensada per alguns detalls quasi oblidats. Algun amic editor m'ha parlat de llibres dels quals ni em recordava, publicats a Mèxic. Abans de rebre la teva carta tenia ja més de cent fitxes i ara en tindrè algunes més.

He començat a llegir 1939.⁵⁶ Ahir vaig baixar a dormir de mal humor, deprimat, com si em trobés en una situació difícil, quan de fet no tinc pràcticament cap problema greu ni insoluble. La lectura de 1939 m'ha fet reviure l'ambient i l'època. I el curiós és que aleshores jo em vaig prendre tot allò, d'una manera inconscient, bastant a la fresca. Recordo que a la darrereria de l'any, quan ja quasi havia fet la volta a França, com els ciclistes, perquè m'expulsaven d'arreu, vaig escriure als amics de París⁵⁷ una carta tan eufòrica, satisfet d'haver passat unes setmanes en un Bordeus que no s'assemblava de res al del teu Mauriac⁵⁸ i content d'haver fet la verema, que em van contestar que ja era hora que algú escrivís un carta optimista, que els queia a sobre una onada de plors, gemecs i planys. Em vaig alamar, perquè vaig pensar que em deixarien en terra i vaig contestar emprenyat que m'ho passava tan malament com els altres i que s'espavilessin a treure'm. Efectivament, em van posar un telegrama dient-me que tornés a Bordeus per embarcar cap a la Dominicana. És curiós, dic, que allò que no em posava de mal humor ni em deprimia en viure-ho, m'hagi impressionat ara. La màgia de la prosa d'en Benguerel!

Afectuosament.

Vicenç Riera

54. *La literatura catalana a l'exili*.

55. Els aspectes que aquí enumera Riera no es tracten al llibre. Hi ha una reducció entre la proposta de la carta i els continguts publicats.

56. X. BENGUEREL, *1939*, Madrid: Alfaguara, 1973.

57. Riera comenta la seva estada a París el 1939 a *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 32.

58. Riera es refereix a la traducció de Guansé de *Noeud de vipères* de F. Mauriac: *Nus d'escurçons*,

[17]

Pineda de Mar, 11 d'octubre, 1974

Benvolgut amic Guansé: Els amics de Mèxic han gestionat que «Cuadernos Americanos»,⁶⁰ de Mèxic, publiqui un article informatiu i valoratiu sobre *La narrativa catalana actual*, d'un màxim de vint holandeses. Crec que la persona indicada per escriure'l ets tu. Suposo que coneixes «Cuadernos Americanos», una publicació de gran categoria, bimestral, on ocasionalment han col·laborat catalans d'ací, com Joan Fuster, i sovint els d'allà, com Bosch-Gimpera,⁶¹ Nicol⁶² i Ramon Xirau.⁶³ El requeriment m'arriba per mediació de Joaquim Bohigas,⁶⁴ però qui ha portat l'assumpte és Bosch-Gimpera. Espero que em diguis de seguida que ja t'has posat a treballar en l'assumpte. Demanaré i et passaré l'adreça on ha d'enviar-se el text. No m'han dit quant paguen, però segur que la retribució serà superior al que solen pagar ací.

Afectuosament.
Vicenç Riera

Barcelona: Proa, 1964.

59. Riera explica aquest aspecte a *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 34-35.

60. *Cuadernos Americanos* fou i continua essent una revista de referència de la Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM) fundada el 1942 per un grup d'escriptors mexicans i espanyols exiliats. Vegeu: http://www.catalogoderevistas.unam.mx/interiores/c/c_americanos.html (consulta del 25/01/2012).

61. És ben sabuda la feina politicocultural del prehistoriador i arqueòleg Pere Bosch Gimpera (Barcelona, 1891-Mèxic, 1974) a Mèxic, on, a més d'exercir com a professor a la UNAM, presidí la Institució de Cultura Catalana. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 238-239.

62. Es refereix al filòsof Eduard Nicol i Franciscà (Barcelona, 1907-Mèxic, 1990), que exercí com a professor a la UNAM des del 1940. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, p.297-298.

63. Ramon Xirau Subias (Barcelona, 1924) estudià a la UNAM i es dedicà a la filosofia, la poesia i la crítica literària. Des de Mèxic endegà una gran activitat cultural. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*, p. 336-337.

64. Joaquim Bohigas i Serralamera (Manresa, 1909-Mèxic, 1995), advocat i president de l'Audiència de Girona (1936-37), s'exilià el 1939 a França, on col·laborà amb la resistència. El 1942 se situà a Mèxic, on travà bona amistat amb Riera i amb els redactors de *Cuadernos Americanos*. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Els catalans exiliats a Mèxic*, p. 236 i *Diccionari dels Catalans d'Amèrica*, vol. I, p. 233-234.

[18]

Pineda, 3-XII-74

Benvolgut amic Guansé: vaig rebre la teva carta. No, home, no estic enfadat. El que em passa és que si deixo d'escriure una carta quan cal escriure-la, després me'n distrec. Jo havia d'haver-te respost, quan em vas dir que no podies fer l'article per a Mèxic. No t'hi amoïnis. El fa l'Albert Manent.⁶⁵ Ara et molesto per un servei a l'amic Fabregat. ¿Podries escriure-li 45 línies sobre la votació i altres incidències del Sant Jordi a Lleida? I enviar-les de seguida, és clar. Jo li'n faré la mateixa extensió sobre el Víctor Català i demanaré a l'amic Manent que faci el mateix sobre el Carles Riba. Amb això i uns mots d'introducció que faré jo mateix, *Xaloc* tindrà informació sobre els premis.⁶⁶ Fóra bo d'acompanyar el text amb el quadre de les votacions.

Si no ens veiem abans, fins el dia tretze a Lleida.

Cordialment.
Vicenç Riera

65. Albert Manent, en conversa del 31-I-2012, em comentà que mai no havia escrit aquest article.

66. L'article aparegué sense signar a *Xaloc* (núm. 75, gener-febrer 1975, p. 8-10). L'estructura és l'anunciada per Riera. La informació del premi Sant Jordi evidencia l'autoria de Guansé.

[19]

[desembre de 1974]

Estimat Riera:

No he tingut ganes de venir a Lleida perquè, enllestit el veredicta a Barcelona he considerat que el viatge era innecessari. Venir, sopar i entornar-te'n, no té sentit. És una festa que caldria organitzar de manera que ocupés tota una jornada, amb l'assistència dels autors ja llorejats, i dels membres dels jurats que els vingués de gust i, sobretot, que tinguessin dots oratòries o diplomàtiques.

Com sigui, jo ja he complert la part principal del teu encàrrec demanant a Josep Faulí que et lliuri una còpia de les votacions, i ara per tal d'arrodonir-ho, et faig unes ratlles per donar una impressió general del conjunt de les obres presentades a concurs. Certament són poques, però queda compensat per haver-n'hi tres que caldria publicar: la de Josep Albanell, de Teresa Pàmies i de Lluís Utrilla.⁶⁷

A l'autor guanyador, tu el deus conèixer; jo no. Segons les referències té vora trenta anys, és Premi Víctor Català i ha publicat ja una altra novel·la. L'actual és, doncs, ben juvenil, i no solament per l'autor sinó també pels personatges. Si amb una frase extreta d'un poema de Gabriel Ferrater es titula «Pinyol tot salivat», títol que produeix una mica de fàstic i que barra el pas al mercat, té un subtítol que em sembla més escaient: «Calidoscopi sentimental». I, en efecte, els personatges són vistos d'una manera una mica irreal, com a través d'un calidoscopi que amb els seus jocs de miralls duplica les parelles i exposa problemes psicològics paral·lels i antitètics. Quins problemes? Problemes i sentiments que giren entorn dels temes de la solitud, de la impossibilitat de comunicar-se, de comprendre's (de comprendre els altres i cadascú a ell mateix). Els personatges són nois i noies que, quan no es veuen, s'enyoren, i que, quan es troben, es defugen, i que, amb aquest comportament es desconcerten, marxen balbs, a palpentes, no saben si s'estimen o no i acaben inspirant-se llàstima. Els ronda la neurosis, que els empeny cap al fracàs i a les frustracions inevitables.

Cap als anys vint-i-cinc i en altres climes abans, casos semblants eren atribuïts a la repressió sexual tan forta en aquells temps, i en derivà tota una literatura freudiana, dirigida a condemnar els convencionalismes, els prejudicis socials i a destruir els tabús. Vetaquí, però, que en plena alliberació sexual retrobem, a través de la novel·la de Josep Albanell, que es reproduïxen unes angoixes semblants, unes semblants neurosis i que unes noies tan bledes com les d'antany i uns nois encara

67. *Pinyol tot salivat*, de J. Albanell, premi San Jordi; *La senyoreta Godàs*, de T. Pàmies, finalista, i *Un dolç negoci*, de L. Utrilla. Vegeu: F. CASTELLS, «Santa Llúcia ha passat per Lleida», *Serra d'Or*, núm. 184, gener 1975, p. 12-17.

més acollonits, inclús s'imposen voluntàriament la repressió. Podríem deduir-ne fins i tot que la llibertat sexual encara ha vingut a complicar la líbido.

Però no agafem el rave per les fulles. Albanell no va pas contra aquesta alliberació; explora altres camps: els de les gàbies forjades per una societat que la joventut d'avui rebutja, però les reixes de les quals els personatges de la novel·la, sense esperit de revolta són incapaços de trencar. Personatges fràgils, Albanell ens els presenta en moments crítics, enllaçant les diverses peripècies, més que per ordre cronològic, per associacions psicològiques o sentimentals... Tot sembla voler ser dut amb rigor analític, però deixa un regust de sofisticació. Més que persones reals, individualitzades, diríeu que són imatges de les angoixes, de les temences de l'autor davant la incertesa del futur.

En contrast amb la fragilitat dels personatges principals, de la inconsistència i nebulositat dels sentiments, hi ha en el curs de la novel·la episodis brutals, d'una gran violència, gravats a l'aiguafort. La violació per partida doble d'una noia, de nit, en un carreró desert, transcrita amb un realisme fantasmal, cert i verídic en els més crus detalls, constitueixen les millors pàgines de la novel·la i són suficients per provar el tremp novel·lístic de l'autor.

[Domènec Guansé]

[20]

Pineda de Mar, 23 d'octubre, 1975

Benvolgut amic Guansé: vaig rebre la teva carta del dia 5.⁶⁸ Moltes gràcies per les coses bones que vas dir de mi. Els de la ràdio van avisar-me del dia que feies la gravació, però no del dia de la transmissió. He intentat diverses vegades sintonitzar aqueixa emissió i no ho he aconseguit mai –tot i que l'aparell agafa emissions estrangeres molt bé–. No vaig poder sentir ni el que jo vaig dir de Víctor Alba.

Em preguntes si els propòsits que m'atribueixes són encertats. Ho són. Com tu dius, després de *Tots tres surten per l'Ozama*, les meves novel·les obeeixen a un esquema. Traçat amb el propòsit de descriure l'ambient de Catalunya –o més precisament de Barcelona– del 1931 al 1936; després, de l'exili on jo l'he viscut. I si aconsegueixo fer la descripció projectada en una vintena de volums –no creguis que em faig il·lusions: a més de les set novel·les editades, en tinc quatre entre inèdites i a punt d'acabar; sóc, doncs, a la meitat de la feina– m'embrancaria a tractar de la Catalunya actual.⁶⁹

La meva insistència en la vida de l'exili s'explica perquè els exiliats van ser tants que el que van fer fora del país, bo o dolent, és una part de la vida catalana, que ha de tenir la seva literatura. Jo faig la meva aportació.⁷⁰ No sóc l'únic que explica aqueixa vida. Hi ha els llibres de Calders, de Ferran de Pol, de Jordana... Es podria dir que l'exili va ser com l'explico però que va ser també una altra cosa. Hi estaria d'acord. Jo l'explico segons la meua òptica. També l'Empordà és i no és com l'explica Pous i Pagès i la comarca de l'Ebre és i no és com l'explica Sebastià Juan Arbó. Això ja entra en els propòsits que m'atribueixes.⁷¹ Quant a les tècniques, ja n'hem parlat altres vegades. Tracto d'explicar les meves històries en un to realista i m'inclino pel behaviorism (conductisme): explicar a base dels actes i les paraules

68. Aquesta carta no es conserva.

69. Les novel·les arriben fins a 1962, any en què Riera va fer un viatge de tempteig a Catalunya. Mai no desenvolupà cap obra centrada en la Catalunya posterior.

70. Les novel·les de Riera complementen el concepte d'exili que havia exposat a *Pont Blau, Xaloc* i a d'altres revistes, en particular a l'article «El problema de l'exiliat català» (*Revista de Catalunya*, núm. 106, Mèxic, setembre 1967, p. 71-75). Riera nega el paper de guardador de les essències pàtries de l'exiliat, demana atenció a la feina de l'interior i desmitifica la pretesa superioritat de l'exiliat polític enfront de l'emigrat econòmic. Per a Riera, l'exili es redueix a una decisió individual, independent de la solució del problema del país. Les novel·les *Amb permís de l'enterramorts* (p. 199) i *Oh, mala bèstia!* (p. 210-211) reporten aquestes idees. Vegeu: V. RIERA LLORCA, *Cròniques americanes. Articles publicats en les revistes de l'exili*, a cura de J. Ferrer Costa i J. Pujadas Marquès, Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2003.

71. No es coneixen els propòsits que Guansé atribueix a Riera en la carta, no conservada; tanmateix a «Els homes i els fets», on destaca l'acció revulsiva de l'exili (p. 13), forneix alguns judicis probablement no gaire distants dels que devia exposar a la lletra.

dels personatges. Però això, dut a l'extrem, dona un producte eixut. He fet una lleugera correcció al behaviorism (conductisme): introduir un personatge que trenca de tant en tant la narració en tercera persona i xerra pel seu compte: com que «viu» l'acció i «coneix» els altres personatges, en pot explicar interioritats que l'autor conductista rigorós ha de fer veure que ignora encara que tot plegat s'ho inventi ell. En el que sóc més realista és en l'ambient; el descriu com l'he vist –si és que el descriu–; quant als fets i als diàlegs, hi ha part reproduïda i part inventada, però congruent amb l'ambient.⁷²

Espero no trigar a veure't. Cordialment.

Vicenç Riera

72. Riera hereta aquestes preferències de S. Lewis, J. dos Passos i E. Hemingway, entre d'altres. Vegeu: *El meu pas pel temps (1903-1939)*, p. 110. La secció «L'aparador de llibreria» que signà a *Xaloc* n'és un testimoni. Al número 19 (maig-juny 1967, p. 108-109) fa atenció a la trilogia *U.S.A.* de J. dos Passos. També hi reproduïx fragments de crítics com Nathalie Sarraute, J. M. Castellet, R. M. Albères (*Xaloc*, núm. 19, maig-juny 1967, p. 112-113) i hi comenta M. Butor, J. M. Cain o T. Capote (*Xaloc*, núm. 20, juliol-setembre 1967, p. 142-144). Sobre aquest aspecte, vegeu: J. MOLAS, *Lectures crítiques*, Barcelona: Ed. 62, 1975, p. 157-158, i J. TRIADÚ, *La novel·la catalana de postguerra*, Barcelona: Ed. 62, 1982, p. 232, 234-235 i 237.